

ПАДАРОЖЖЫ МОЛАДЗІ ЗА МЕЖЫ ВКЛ
ДЛЯ «НАБЫЦЦЯ НАВУК, У ПІСЬМЕ ЦЬВІЧЭННЯ
І ўчынках рыцэрскіх» у XVI–XVIII стст.

ГАНСКИ Уладзімір Аляксандравіч

доктар эканамічных навук (Україна), кандыдат гістарычных навук, дацэнт
Інстытут прадпрымальніцкай дзейнасці (г. Мінск, Беларусь)

YOUTH'S JOURNEYS ABROAD OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
FOR EDUCATION, LITERACY AND KNIGHTHOOD TRAINING
IN THE 16–18 CENTURIES

Uladzimir GANSKI

Dr. habil. in Economics (Ukraine), PhD in History, Associate professor
Institute of Entrepreneurial Activity (Minsk, Belarus)

E-mail: ganski@tut.by

У артыкуле разглядаюцца падарожжы моладзі за межы ВКЛ. Паказана замацаванне права падданных вялікага князя літоўскага на замежныя падарожжы ўжо ў Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гадоў. Першапачатковай формай такіх замежных падарожжаў былі выезды маладых людзей за мяжу на навучанне ў вядучых еўрапейскіх вышэйшых навучальных установах. Таксама распаўсюджанымі былі паездкі ў іншыя дзяржавы Еўропы з мэтай удасканалення ваеннага майстэрства і азнаямлення з найноўшымі дасягненнямі еўрапейскай ваенна-інжынернай справы, фартыфікацыі і ваеннага мастацтва ў цэлым. Да XVIII ст. падарожжы па гарадах Еўропы становяцца неаддзяльнай часткай выхавання заможных маладых людзей, якія могуць доўжыцца да некалькіх гадоў. Калі першапачаткова асноўнымі цэнтрамі прыцягнення выхадцаў з ВКЛ былі Кракаў і Кёнігсберг, то з часам іх геаграфія істотна пашираецца: да іх дадаюцца ўніверсітэцкія цэнтры нямецкіх зямель (напрыклад, Цюбінген, Вітэнберг, Гётынген, Франкфурт), поўначы Італіі (у першую чаргу Падуя і Балоння), а пазней – Францыі і Брытаніі. Маладыя арыстакраты з ВКЛ удасканальваліся ў ваенных і рыцарскіх справах пры дварах манархаў у Вене, Парыжы, Празе і г. д. Разам з дзецьмі магнатаў і заможнай шляхты еўрапейскія краіны наведвалі і менш заможныя шляхцічы. Усё гэта спрыяла актыўнаму ўспрыманню моладдзю ВКЛ як заходнееўрапейскіх культурна-бытавых традыцый, так і прагрэсіўных грамадска-палітычных ідэй, што яшчэ больш збліжала палітычна, культурна і ментальна ВКЛ з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Ключавыя словы: падарожжы, турызм, адукацыя, моладзь, шляхта, ВКЛ, Еўропа.

The article deals with the travel outside the Grand Duchy of Lithuania of representatives of the privileged strata of society – the nobles and magnates. The article shows the consolidation of the right of Lithuania's citizens to travel abroad already in the Statutes of 1529, 1566 and 1588. The initial form of such foreign travel was the departure of young people abroad to study at leading European higher education institutions. Also common were trips to other European states in order to improve military skills and get acquainted with the latest achievements in European military engineering, fortification and military art in general. By the 18th century, traveling to the cities of Western Europe became an integral part of the education of wealthy young people, which can last up to several years. If initially the main centers of attraction of immigrants from Lithuania were Krakow (Poland) and Konigsberg (Prussia), then over time their geography significantly expands: university of German lands (Tubingen, Wittenberg, Gottingen, Frankfurt, etc.), Northern Italy (primarily Padua and Bologna), and later – France and Britain are added to them. Young aristocrats from Lithuania improved in military and chivalrous affairs at the courts of monarchs in Vienna, Paris, Prague, etc. Along with the children of magnates and rich gentry, less well-off nobles also visited European countries. All this contributed to the active perception by the representatives of the upper strata of the Lithuanian society of both Western

European cultural and everyday traditions and progressive socio-political ideas, which further brought Lithuania closer politically, culturally and mentally to the Central and Western Europe.

Keywords: *travels, history of travels and tourism, nobles, magnates, Grand Duchy of Lithuania, Europe.*

Сёння можна скласці агульнае ўражанне аб асноўных напрамках замежных падарожжаў моладзі з Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст. Безумоўна, што ў асноўным яны былі актуальныя для мясцовай кіруючай эліты, якая лічыла сябе неад’емным элементам агульнаеўрапейскай арыстакратыі. Многія дзеці магнатаў і маладыя шляхцічы значную частку свайго жыцця праводзілі менавіта ў Еўропе. Яны дасканалы валодалі латынню, французскай і нямецкай мовамі, а таксама правіламі этыкету, мелі гучныя тытулы і доўгі радавод, фінансавалі дзейнасць мастакоў, ды і самі часам станавіліся аўтарамі вядомых твораў. Гэта, а таксама значныя багацці і сувязі адкрывалі перад імі ўсе дзверы, і маладых ўраджэнцаў ВКЛ было лёгка сустрэць практычна пры любым каралеўскім двары тагачаснай Еўропы, дзе яны не толькі гасцявалі, але і нярэдка займалі розныя пасады.

Права наведвання «іншых паньств хрэсціянскіх, акрамя земляў непрыяцельскіх» было зафіксавана ўжо ў першым Статуце ВКЛ 1529 г. Яно мела міжсаслоўны характар – для абыякага «усялякага стану». Мяркуючы з канкрэтнага зместу гэтых артыкулаў відаць, што маюцца на ўвазе, перш за ўсё «вольнасці і патрэбы» прывілеяваных слаёў грамадства. Гэтая прававая норма, якая дазваляла выезды за мяжу, у другой палове XVI ст. была істотна пашырана. Калі ў Статуце 1529 г. пазначана, што падарожжы за мяжу ажыццяўляюцца з мэтай «набыцця лепшага шчасця свайго і навчэння учынкам рыцарскіх» [4], то статуты 1566 і 1588 гг. прадугледжвалі ўжо тры асноўныя мэты: а) агульная адукацыя; б) азнамленне з рыцарскім і ваенным майстэрствам; в) лячэнне: «абы княжата і панове хоругвенныя, шляхта і кождый чалавек рыцарскій і ўсякага стану таго паньства Вялікага княства Літоўскага мелі вольнасць і моц выехати і выйсці з тых земляў нашых Вялікага княства для набыцця наук, в пісьме цвічэння и учынкам рыцарскіх і таксама, будучы напасобого свайго здароўя, для лекаў, да усялякіх земляў і бакоў акрамя земляў непрыяцельскіх нашых, з кім бы тое панство наша ён на он час вальчыла...» [5; 6].

Адукацыя за мяжой стала прыцягваць увагу інтэлектуальных і прывілеяваных колаў ВКЛ з часоў заснавання Кракаўскага ўніверсітэта (1364 г.). Ужо тады адна з асноўных мэтаў новай установы прадугледжвала падрыхтоўку духоўных і адміністрацыйных кадраў для разнастайных патрэб ВКЛ. «Літвінскія» калегія і бурса ў канцы XIV ст. былі створаны ў Кракаве, а таксама пры Карлавым універсітэце ў Празе [7, с. 357–370]. Пашырэнне знешніх сувязяў і распаўсюджванне заходнееўрапейскіх формаў жыцця і побыту ў асяроддзі шляхты і магнатаў, таксама як і рост гаспадарчай і культурнай актыўнасці шляхты і мяшчанства, прывялі да росту замежных падарожжаў моладзі, а таксама агульнай колькасці ліцьвінскіх студэнтаў у цэнтральна- і заходнееўрапейскіх alma mater.

Да ўзнікнення Кёнігсберскага ўніверсітэта ў 1544 г. Кракаўская акадэмія заставалася адзіным цэнтрам вышэйшай адукацыі ў Польшчы і ВКЛ. На ўсход ад яе ніякіх універсітэтаў да 1579 г. не існавала. Мяркуючы па запісах у матрыкулах, у 1501–1550 гг. да Кракаўскага ўніверсітэта ўступілі 163 ліцьвіна, а ў 1551–1600 гг. – усяго 54. У працэнтных суадносінах да колькасці ўсіх студэнтаў гэта 1,1 %. Рэзкае зніжэнне колькасці ліцьвінаў у Кракаве ў другой палове XVI ст. было выклікана развіццём рэфармацыйнага руху ў ВКЛ і адкрыццём універсітэтаў у Кёнігсбергу і Вільні, а таксама езуіцкіх калегіумаў у Полацку, Гродне, Пінску, Оршы і інш. Адбілася на адукацыйных міграцыях, вядома, і пэўнае абвастранне адносін у ВКЛ пасля Люблінскай і Брэсцкай уній 1569 і 1596 гг., а таксама перманентная ваенная мабілізацыя шляхты падчас Лівонскай вайны (1558–1583 гг.).

У Кёнігсберскі ўніверсітэт да Люблінскай уніі (1569 г. уключна) запісаліся 66 ліцвінаў (3 % складу навучэнцаў). Да канца XVI ст. – яшчэ 119 [8, с. 62–64].

На прадстаўніцтва студэнтаў з ВКЛ у замежных універсітэтах у другой палове XVI – XVII ст. прыкметна паўплывалі рэфармацыйныя рухі ў ВКЛ. Большасць пратэстанцкіх навучальных устаноў, якія прыцягвалі ліцвінскіх шляхціцаў і магнатаў, знаходзіліся ў Швейцарыі, Нідэрландах, нямецкіх княствах. З 1551 да 1568 г. у Кёнігсберскі і больш далёкія ўніверсітэты ў Лейпцыгу, Цюбінгене, Вітэнбергу, Базэлі, Франкфурце-на-Одэры запісаўся, па дадзеных матрыкулаў, 131 студэнт з Вялікага Княства Літоўскага. Перавагу пратэстанцкім універсітэтам у 1570–1580-х гг. на спадаючай ужо хвалі Рэфармацыі аддавалі прадстаўнікі большасці ліцвінскіх сенатарскіх родаў Рэчы Паспалітай. У апошнім дзесяцігоддзі XVI ст. узрасла колькасць студэнтаў-ліцвінаў за межамі Рэчы Паспалітай, пераважна ў італьянскіх універсітэтах (Падуя, Балоння, Рым). З пачатку XVII ст. (асабліва выразна з другога дзесяцігоддзя) прыём ліцвінаў у каталіцкія ўніверсітэты шматкратна пераўзыходзіць колькасць іх у пратэстанцкіх акадэміях. У 1551–1640 гг. замежныя еўрапейскія ўніверсітэты (уключаючы Кракаў і Кёнігсберг) наведвалі прадстаўнікі 24 з 25 сенатарскіх родаў ВКЛ [9, с. 21–23].

Другой мэтай падарожжаў моладзі за мяжу было, як паказана ў статутах ВКЛ, дасканаленне ў вайсковых і рыцарскіх справах. Зразумела, гэтая вольнасць датычылася толькі прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя. Маладыя шляхціцы знаёміліся з фартыфікацыйным будаўніцтвам, з метадамі палявых баёў і аблогі крэпасцяў, нярэдка ўдзельнічалі ў ваенных дзеяннях заходнееўрапейскіх дзяржаў. Так, 23 студзеня 1596 г. Януш Радзівіл пісаў з Базэля свайму бацьку, што хацеў бы бліжэй азнаёміцца з вайсковым майстэрствам французаў і прасіў адправіць у якасці падарунка галоўнаму маршалу Францыі барону Шарлю дэ Гонты нейкую вытанчаную зброю. Яго лісты 1596–1601 гг. поўныя падрабязных звестак аб палітычным становішчы ў Францыі, Іспаніі, Англіі, Германіі, Венгрыі, Чэхіі і іншых краінах, аб ваенных і важных палітычных падзеях. У 1596 г. ён даслаў бацьку прамову французскага караля ў перакладзе і кнігу пра новую рыцарскую акадэмію ў Парыжы. Феадальная арыстакратыя Еўропы магла вучыцца тут верхавой яздзе, фехтаванню, іншым рыцарскім і прыдворным мастацтвам. Таксама цікавілі маладых магнатаў мастацкія калекцыі старадаўняй зброі, асабліва багаты збор у Дрэздэне [10, с. 136–139].

Маладых магнатаў ВКЛ заўсёды суправаджала нямала больш дробных шляхціцаў і слуг. Карыстаючыся выпадкам або проста па сваіх абавязках некаторыя з іх наведвалі ўніверсітэты разам з «панічамі» і нярэдка адрозніваліся вялікім поспехам у навукх [25, с. 15–17]. У магнацкіх світах Радзівілаў, Сапегаў, Кішак, Глябовічаў удзельнічалі Ян Агінскі, Ян Друцкі-Сакалінскі, Даніэль Набароўскі, Саламон Рысінскі, Аляксандр Трызна, Ян Цэдраўскі і іншыя маладыя шляхцічы, якія потым праславіліся ваеннай, палітычнай ці літаратурнай дзейнасцю. Сакратары Мікалая Хрыстафора Радзівіла ў пачатку XVII ст. рэгулярна адпраўлялі ў Нясвіж яго павучальныя пасланні Масальскаму і Струбічу – былым апекунам маладых нясвіжскіх князёў у падарожжах у Аўгсбург, Дылінген, Ульм, Інгальштат, Рым і Неапаль [11, с. 19–54].

Падарожжы спрыялі пашырэнню грамадска-палітычнага і навуковага светапогляду маладых магнатаў і арыстакратыі, прагрэсіўных слаёў шляхты, былі важным сродкам выхавання і навучання. Вандроўнікі нярэдка наладжвалі сяброўскія стасункі з мясцовай шляхтай, вывучалі метады дзяржаўнага кіравання, ваеннай справы, знаёміліся з мастацтвам, архітэктурай, навуковымі дасягненнямі, побытам і традыцыямі мясцовага насельніцтва. Але нямала часу аддавалася забавам і амурным справам, пра што рэдка паведамлялася на радзіму ў лістах. Але часцей у іх усё ж апісваліся стайні, пароды коней, банкеты.

Вядомыя падарожнікі ўдзельнічалі ў балях, паляваннях, турнірах мясцовай знаці, аглядалі замкі, храмы і інш. [14, с. 92–96].

Доўгае знаходжанне за мяжой, бясспрэчна, спрыяла фарміраванню агульнаеўрапейскіх поглядаў пэўнай часткі шляхты ВКЛ, але разам з тым пад уплывам некаторых еўрапейскіх рэалій сталі распаўсюджвацца і ксенафобскія тэндэнцыі, пачалі ідэалізавацца асобныя традыцыі замкнёнага побыту і традыцыйнага грамадства. У шляхецкай сармацкай публіцыстыцы нярэдка ўхвалялася строгае хатняе выхаванне моладзі, абмежаваная і выбарачная гуманітарная адукацыя, а то і зусім яе адсутнасць. Увогуле, адсутнасць класічнай гуманітарнай адукацыі, калі гэта кампенсавалася добрым майстэрствам у рыцарскай справе, зазвычай не ставілася ў віну маладым беларускім шляхціцам.

Тым не менш, фактам з'яўляецца тое, што многія прадстаўнікі дзяржаўнай і царкоўнай іерархій ВКЛ, у тым ліку абсалютна ўсе каталіцкія біскупы, значная частка каталіцкага, пратэстанцкага, вышэйшага ўніяцкага і нават нярэдка праваслаўнага духавенства атрымлівалі ў свой час добрую ўніверсітэцкую адукацыю за мяжой. Яе мелі абсалютна ўсе вялікія гетманы ВКЛ другой паловы XVI – сярэдзіны XVII ст. (Радзівілы, Хадкевічы, Сапегі і інш.), усе канцлеры ВКЛ, падканцлеры, практычна ўсе сакратары і пісары вялікакняскай канцылярыі ў Вільні, многія з суддзяў, членаў камісій па дапаўненні і змене статутаў, пісьменнікі-палемісты, юрысты і інш. [15, с. 231–232].

Сучаснікі, асабліва магнаты і большасць шляхты, высока цанілі добрую еўрапейскую адукацыю. Паказальна, што многія маладыя ліцвіны яшчэ на радзіме былі досыць добра падрыхтаваны да паспяховага вучобы за мяжой. Добры прыклад тут – віленскі ваявода, уладальнік Дуброўна і Заслаўя Юрый Глябовіч, які ў адукаваных універсітэцкіх, дзяржаўных і дыпламатычных колах меў вельмі добрую славу. Венскія філосафы ўдастоілі яго ў сваім выданні мянушкай «Decus Sarmaciae» («Гонар Сарматы»), а Кракаўская акадэмія прысвоіла яму званне «Gloria Lithuaniae» («Слава Літвы») [16, с. 246–248].

Да XVII ст. ужо практычна ў кожнай рэзідэнцыі шляхціца і магната ў ВКЛ можна было сустрэць гадаванца якой-небудзь вядомай еўрапейскай вучэльні, які даглядаў бы за падрастаючымі дзецьмі гаспадара. У яго функцыі ўваходзіла пачатковае навучанне асновам пісьменнасці, арыфметыкі, замежных моў, гісторыі і ваенных навук. У XVIII ст. лагічным працягам пачатковага выхавання сталі замежныя падарожжы з наведваннем цэлага шэрагу еўрапейскіх вышэйшых навучальных устаноў. Па традыцыі, у кожным з іх трэба было правесці не менш года, і за гэты час атрымаць карысныя веды з нейкага асобнага цыкла дысцыплін [26, с. 86]. Пры гэтым навучанне за мяжой рэкамендавалася і самымі папулярнымі ў той час еўрапейскімі філосафамі і асветнікамі [17, с. 59–60].

У XVIII ст. значнай папулярнасцю сярод ураджэнцаў ВКЛ карыстаўся адзін з лепшых у Еўропе нямецкі Гетынгенскі ўніверсітэт – тут вучыліся будучы генерал і намеснік караля ў Вялікім Княстве Пазнанскім А. Г. Радзівіл (1775–1833), а таксама будучы сенатар і адзін з кіраўнікоў паўстання 1830–1831 гг. М. Г. Радзівіл (1778–1850). Будучы генерал артылерыі і папечнік Т. Касцюшкі К. М. Сапега (1757–1798) скончыў Ваенную акадэмію ў Турыне, праслухаў курсы лекцый ва ўніверсітэтах Страсбурга і Парыжа [18, с. 278–282]. Апошні горад, дарэчы, быў неад'емным пунктам «замежных стажыровак» у XVIII–XIX стст. [23, с. 86–87]. Уладальнік Слоніма, будучы гетман і ініцыятар будаўніцтва знакамітага канала М. К. Агінскі (1730–1800) у перыяд свайго знаходжання ў Парыжы ў 1750-х гг. па трапнай заўвазе аднаго з сучаснікаў «свой час выкарыстаў, каб развіваць здольнасці ў гульні на скрыпцы, у жывапісе і невядома ў колькіх яшчэ іншых сваіх маленькіх здольнасцях» [19, с. 96–97].

Трэба адразу адзначыць, што еўрапейскія падарожжы XVIII ст. заўсёды мелі куды больш шырокую праграму, чым простае навучанне ў асноўных універсітэтах [22, с. 94–95]. Стаўшы ў будучым міністрам замежных спраў, а таксама папярэднікам Віленскай навучальнай акругі, князь А. Чартарыйскі ў 1789–1791 гг. жыў у Англіі і за гэты час уважліва вывучыў яе грамадска-палітычны лад, стан эканомікі, навукі і адукацыі. Некалькі тыдняў ён правёў у рэзідэнцыі лорда-канцлера Лэндсдаўна, з якім вёў працяглыя размовы пра асаблівасці англійскай канстытуцыі. Цікавасць князя прыцягнулі таксама Шатландыя і буйныя англійскія прамысловыя цэнтры. Агулам жа гэтае падарожжа істотна паўплывала на станаўленне светапогляду выбітнага дзяржаўнага дзеяча і сфармавала яго асабістае разуменне ідэальнай мадэлі дзяржавы, да якой павінна была імкнуцца, у тым ліку і яго радзіма [20, с. 213–226].

Што тычыцца выхавання маладых шляхцянак, то тут у XVIII ст. таксама досыць папулярнымі былі замежныя падарожжы. Разам з тым гаворка ў дадзеным выпадку ішла толькі аб жыцці ў нейкім закрытым пансіёне ці кляштары [24, с. 117–118], дзе дзяўчатам давалі дастаткова спрошчаную гуманітарную адукацыю. Завяршалася навучанне ў ім тады, калі бацькі знаходзілі для сваёй дачкі «добрую партыю» для шлюбу. Так здарылася, напрыклад, з пляменніцай віленскага біскупа І. Масальскага, якая ў васьмігадовым узросце трапіла ў парызскі пансіён манах-цыстэрцыянак пры абацтве Нотр-Дам-а-Буа і праз 8 гадоў (у 1779 г.) адтуль была выдадзена замуж за сына аўстрыйскага фельдмаршала дэ Ліня [21, с. 131–134].

Такім чынам, з надыходам эпохі Адраджэння ў XVI ст. пашырэнне знешніх сувязей і распаўсюджванне заходнееўрапейскіх формаў жыцця і побыту ў асяроддзі шляхты і магнатаў ВКЛ гэтак жа, як і рост гаспадарчай і культурнай актыўнасці шляхты і мяшчанства, прывялі да росту замежных падарожжаў моладзі, а таксама агульнай колькасці маладых людзей з ВКЛ у навучальных установах Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Голенченко, Г. Я.* Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XV – середине XVII в. / Г. Я. Голенченко. – Минск: Наука и техника, 1989. – 285 с.
2. *Грицкевич, В. П.* Путешествия наших земляков / В. П. Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1968. – 173 с.
3. *Шаповал, Г. Ф.* История туризма / Г. Ф. Шаповал. – Минск: Экоперспектива, 1999. – 303 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – Минск: АН БССР, 1960. – 254 с.
5. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. – Мінск: Беларусь, 2002. – 207 с.
7. *Яноўскі, А. А.* Універсітэт Беларусі: асэнсаванне і рэалізацыя яго ідэі ў гісторыка-палітычных рэаліях часу / А. А. Яноўскі, А. Ф. Самусік // Росийские и славянские исследования. – 2012. – Вып. 7. – С. 357–370.
8. *Шыдлоўскі, С. А.* Гісторыя грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі / С. А. Шыдлоўскі. – Наваполацк: ПДУ, 2012. – 148 с.
9. Асвета і педагогічная думка Беларусі: са старажытных часоў да 1917 г. – Мінск, 1985. – 364 с.
10. *Шышыгіна-Патоцкая, К. Я.* Нясвіж і Радзівілы / К. Я. Шышыгіна-Патоцкая. – Мінск: Беларусь, 2002. – 240 с.
11. *Kowalska, A.* Z badań nad peregrynacją Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Odbitka z «Prac polonistycznych», serij III / A. Kowalska. – Łódź, 1938, – S. 19–54.
12. *Андрейчик, Е. В.* История путешествий и туризма: в 2 ч. / Е. В. Андрейчик, В. А. Ганский. – Новополацк: ПГУ, 2015. – Ч. 2. – 304 с.
13. *Radziwiłł, M. K.* «Sierotka». Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu. 1582–1584 / M. K. Radziwiłł, opracował L. Kukulski. – Warszawa, 1962. – 254 s.

14. *Шыдлоўскі, С. А.* Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі: 1795–1864 гг. / С. А. Шыдлоўскі. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 168 с.
15. *Lukaszewicz, J.* Historia szkół w Koronie i Wielkim ksestwie Litewskim od czasów najdawniejszych aż do roku 1794 / J. Lukaszewicz. – Poznań, 1848. – Т. 1.
16. *Petrauskas, R.* Lietuvos diduomenė XIV a. Pabaigoje – XV a.: Sudėtis – struktūra – valdžia / R. Petrauskas. – Vilnius: Aidai, 2003. – 379 p.
17. *Болбас, В. С.* Ідэі маральнага выхавання ў педагагічнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння (XVI–XVII стст.) / В. С. Болбас. – Мінск: НІА, 1996. – 169 с.
18. Sapiehowie. Materjały genealogiczne i majątkowe. – Petersburg, 1894. – Т. III. – 422 s.
19. *Дадзіёмава, В. У.* Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX ст. / В. У. Дадзіёмава. – Мінск: БДАМ, 2012. – 230 с.
20. *Skowronek, J.* Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – 435 s.
21. *Киприанович, Г. Я.* К истории женского образования в Западной России / Г. Я. Киприанович. – Вильна, 1910.
22. *Ганський, В. О.* Зародження «візного туризму» у Великому князівстві Литовському: зарубіжні подорожі литвинської шляхти у XVI–XVIII стст. / В. О. Ганський // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2021. – Т. 32. – № 1. – С. 93–98.
23. *Ganski, U.* Historical Local Studies in Belarus in the 19th Century / U. Ganski, K. Andreichyk // European and National Dimension in Research: materials of IV junior researchers' conference, Novopolotsk, April 25-26, 2012: In 3 part. / Polotsk State University. – Novopolotsk, 2012. – Part 1. – P. 86–89.
24. *Ганскі, У. А.* Традыцыі рэлігійнага турызму ў Рыма-Каталіцкім Касцёле / У. А. Ганскі // Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета. – 2009. – Вып. 35. – С. 117–118.
25. *Fleychuk, M.* A Critical View on Happiness at a Global Level Measuring / M. Fleychuk, O. Datsko, V. Gansky // Happiness and Civilizational Development: proceedings of the international scientific and practical conference, 14–15 Nov. 2019 p. / Danylo Halytsky Lviv National Medical University. – Lviv, 2019. – P. 15–17.
26. *Fleychuk M.* Happiness Perception in Different Nations / M. Fleychuk, O. Datsko, U. Shchurko, U. Ganski // Happiness and Contemporary Society: conference proceedings volume, 20–21 March 2020 / The Ukrainian Institute for Happiness Research. – Lviv, 2020. – P. 85–87.

Поступила/Received: 27.12.2021

